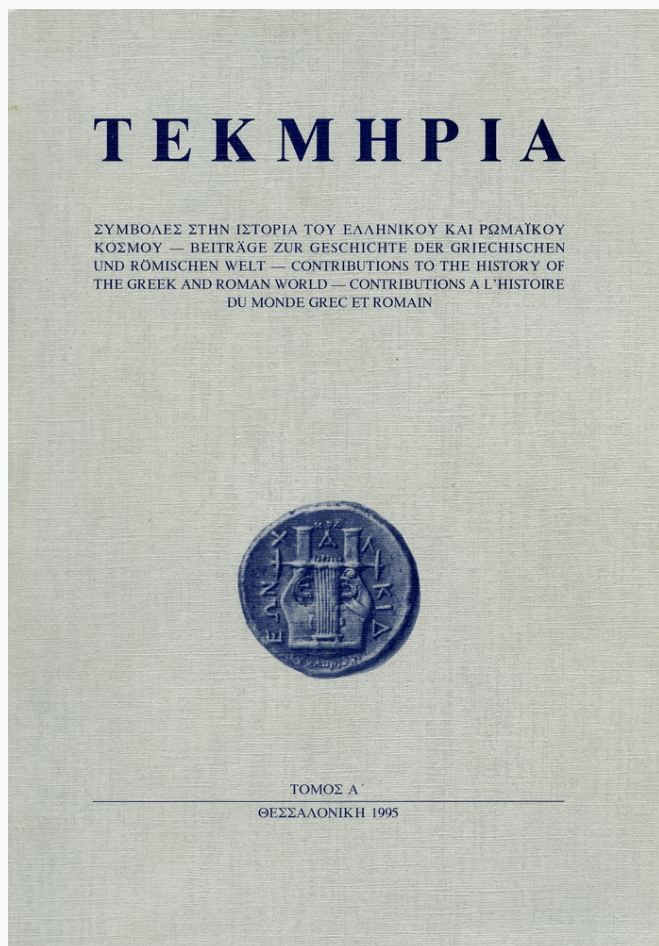

Tekmeria

Vol 1 (1995)

Τὸ ρωμαϊκὸ ἐργοστάσιο ὄπλων (*fabrica*) τῆς
Θεσσαλονίκης. Μία νέα ἐπιγραφή

Γ. Α. ΣΟΥΡΗΣ

doi: [10.12681/tekmeria.97](https://doi.org/10.12681/tekmeria.97)

To cite this article:

ΣΟΥΡΗΣ Γ. . Α. (1995). Τὸ ρωμαϊκὸ ἐργοστάσιο ὄπλων (*fabrica*) τῆς Θεσσαλονίκης. Μία νέα ἐπιγραφή. *Tekmeria*, 1, 66–78. <https://doi.org/10.12681/tekmeria.97>

Γ. Α. ΣΟΥΡΗΣ

ΤΟ ΡΩΜΑΪΚΟ ΕΡΓΟΣΤΑΣΙΟ ΟΠΛΩΝ (FABRICA)
ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ. ΜΙΑ ΝΕΑ ΕΠΙΓΡΑΦΗ

Τό κρατικό εργοστάσιο δπλων (fabrica) τῆς Θεσσαλονίκης μᾶς ἦταν ἔως τῶρα γνωστό μόνο ἀπό μία ἀναφορά πού γίνεται σ' αὐτό, στόν κατάλογο τῶν ἐργοστασίων αὐτοῦ τοῦ εἶδους τόν ὁποῖο μᾶς παραδίδει ἡ Notitia Dignitatum.¹ Οἱ fabricae ἄρχισαν νά δημιουργοῦνται ἐπὶ Διοκλητιανοῦ σέ ἀρκετές πόλεις τῶν παραμεθορίων κυρίως ἐπαρχιῶν τῆς αὐτοκρατορίας, ὅπου στάθμευε ὁ κύριος ὄγκος τοῦ στρατεύματος. Οἱ πόλεις αὐτές κατὰ κανόνα διέθεταν στήν περιοχή τους πηγές ἐφοδιασμοῦ γιά τήν προμήθεια τῶν πρώτων ὑλῶν πού χρησιμοποιοῦσαν τά ἐργοστάσια, ὁδικά δίκτυα γιά τήν μεταφορά τῶν προϊόντων τους καί ἐπίσης ὀχυρωμένες θέσεις γιά τήν ἀσφάλεια τῶν ἐγκαταστάσεων τους.² Τά περισσότερα ἀπό τά ἐργοστάσια αὐτά εἰδικεύονταν στήν κατασκευή συγκεκριμένου εἶδους ἐπιθετικοῦ ἢ ἀμυντικοῦ ὀπλισμοῦ, ἀνάλογα μέ τίς ἀνάγκες τῶν μονάδων πού ἄμεσα ἐφοδίαζαν καί σύμφωνα μέ γενικότερο σχεδιασμό γιά τόν ἐξοπλισμό τοῦ στρατεύματος.³

Σέ ὅ,τι ἀφορᾷ στό ἐργοστάσιο τῆς Θεσσαλονίκης δέν ἔχουμε πληροφορίες

---

1. Notitia Dignitatum, ἐκδ. O. Seeck (1876), *Or.* XI, 35-9: Illyrici quatuor: Thessalonicensis, Naissatensis, Ratiarensis, scutaria Horreomargensis.

2. Γιά τίς fabricae, ἐκτός ἀπό τά λήμματα στά γενικά ἔργα Daremberg - Saglio, *Dictionnaire des antiquités* II (1876), 959-61 s.v. fabrica (C. Julian) καί *RE* VI (1909), 1925-30 s.v. fabricenses (O. Seeck), βλ. ἀκόμη R. MacMullen, *Inscriptions on Armour and Supply of Arms in the Roman Empire*, *AJA* 64, 1960, 23-40· A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire*, Ὁξφόρδη 1964, 834-6 καί κυρίως S. James, *The fabricae: State Arms Factories of the Later Roman Empire* στόν τ. J. C. Coulston (ἐπιμ.), *Military Equipment and the Identity of the Roman Soldiers*, *BAR International Series* 394, Ὁξφόρδη 1988, 257-330. Γιά τή fabrica τῆς Θεσσαλονίκης βλ. τίς σύντομες ἀναφορές τῶν F. Tafel, *De Thessalonica eiusque agro*, Βερολίνο 1839, 184, σμ. 30 καί J.- M. Spieser, *Thessalonique et ses monuments du IVe au VIe siècle*, Παρίσι 1984, 15, σμ. 51.

3. Βλ. S. James, ὁ.π., 262 κ.ἐξ., ὅπου μέ πειστικό τρόπο ἀντικρούεται ἡ παλαιότερη θεωρία τοῦ O. Seeck (ὁ.π., 1926) σύμφωνα μέ τήν ὁποία τήν ἐξειδίκευση τῶν ἐργοστασίων στήν κατασκευή συγκεκριμένου εἶδους δπλων τήν ἐπέβαλαν οἱ αὐτοκράτορες, γιά νά ἀποτρέπουν τήν δυνατότητα τῶν πιθανῶν διεκδικητῶν τῆς ἐξουσίας τους νά ἐξοπλίζουν τά στρατεύματά τους ἀπό τήν παραγωγή τῶν ἐργοστασίων μίας μόνο περιοχῆς.

οὔτε γιὰ τὸ χρόνο τῆς ἱδρύσεως του οὔτε καί γιὰ τὸ εἶδος τῶν ὀπλων ποὺ κατασκευάζε. Ἐπιπλέον δὲν γνωρίζουμε τοὺς λόγους ποὺ ὑπαγόρευσαν τὴ δημιουργία του σὲ μία πόλη ἢ ὁποία βρισκόταν σχετικὰ μακριὰ ἀπὸ τὴν παραμεθόρια ζώνη.

Ὁ Simon James στὴν πρόσφατη συνθετικὴ μελέτη του γιὰ τὶς *fabricae* στὸ σύνολο τῆς αὐτοκρατορίας ἐκφράζει τὴν ἀποψη ὅτι τὸ ἐργοστάσιο αὐτὸ ἱδρύθηκε ἀπὸ τὸν Γαλέριο στὸ πλαίσιο τοῦ μείζονος οἰκοδομικοῦ προγράμματος ποὺ ἀνέλαβε στὴν πόλη, ὅταν τὴν ἐπέλεξε γιὰ ἔδρα του. Τὴν πρότασή του αὐτὴ στηρίζει ὁ James στὸ παράλληλο τῆς ἱδρύσεως ἑνὸς ἐργοστασίου ὀπλων στὴ Νικομήδεια τῆς Βιθυνίας, τὸ ὁποῖο —σύμφωνα μὲ μαρτυρία τοῦ Λακτάντιου⁴— ἱδρύθηκε ἀπὸ τὸν Διοκλητιανὸ ὑπὸ παρόμοιες συνθῆκες.⁵ Πρόκειται γιὰ μία ἐκδοχὴ πολὺ πιθανή, ἢ ὁποία ὥστόσο δὲν μπορεῖ νὰ ἐπιβεβαιωθεῖ ἀπὸ τίς ἕως σήμερα διαθέσιμες πηγές. Πάντως, ἡ πόλη κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς ἔλευσης τοῦ Γαλερίου σὲ αὐτὴν ἦταν ἤδη καλὰ ὀχυρωμένη μὲ τεῖχη,⁶ ὥστε μποροῦσε νὰ φιλοξενήσει μὲ ἀσφάλεια ἕνα ἐργοστάσιο αὐτοῦ τοῦ εἶδους. Ἐπίσης ἐλάχιστα μπορεῖ νὰ ἀμφιβάλει κανεὶς ὅτι ἤδη διέθετε λιμάνι⁷ μέσω τοῦ ὁποίου θὰ μποροῦσε νὰ διακινεῖται μέρος τουλάχιστον τῶν ἀναγκαίων πρώτων ὑλῶν ὅσο καί τῆς παραγωγῆς τοῦ ἐργοστασίου.

Ἐχει ἐπίσης ὀρθὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι ἡ ἀπόφαση τῆς ἱδρύσεως ἑνὸς ἐργοστασίου ὀπλων στὴ Θεσσαλονίκη θὰ πρέπει νὰ σχετίζεται μὲ τὸ γεγονὸς τῆς ὑπαρξῆς μεταλλείων σιδήρου στὴ Μακεδονία καὶ ἰδιαίτερα στὴ γειτονικὴ Χαλκιδική.⁸ Οἱ ἀνάγκες ὥστόσο ὀλων τῶν ἐργοστασίων σὲ πρώτες ὕλες δὲν ἀφοροῦσαν ἀποκλειστικά σ' αὐτὸ τὸ μέταλλο. Τὰ ἐργοστάσια, π.χ., ποὺ κατα-

4. *De mort. pers.*, 7.

5. Βλ. S. James, *δ.π.*, 265.

6. Τὰ τεῖχη αὐτὰ ἐπέτρεψαν στὴν πόλη νὰ ἀντισταθεῖ μὲ ἐπιτυχία στίς πολιορκίες τῶν Γότθων λίγο μετὰ τὰ μέσα τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.: βλ. σχετικὰ J.- M. Spieser, *BCH* 98, 1974, 516. Γιὰ τὴν ὀχύρωση τῆς Θεσσαλονίκης κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους βλ. Γ. Βελένης, *Τὰ τεῖχη τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ τὸν Κάσσανδρο ὡς τὸν Ἡράκλειο*, Θεσσαλονίκη 1989, 27-50.

7. Γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς ὑπαρξῆς λιμανιοῦ στὴ Θεσσαλονίκη, πρὶν ἀπὸ αὐτὸ ποὺ σύμφωνα μὲ τὸν Ζώσιμο κατασκεύασε ὁ Κωνσταντῖνος τὸ 322 μ.Χ., βλ. Ἀ. Ριζάκης, «Ἡ κοινότητα τῶν «συμπραγματευομένων» Ρωμαίων τῆς Θεσσαλονίκης καὶ ἡ ρωμαϊκὴ οἰκονομικὴ διεξόδυση στὴ Μακεδονία», *Ἀρχαία Μακεδονία* IV, Θεσσαλονίκη 1986, 512 σημ. 5, καὶ F. Papazoglou, *Les villes de Macédoine à l'époque Romaine (BCH, Suppl. 16)*, Ἀθήνα 1988, 208. Τὴν ὑπαρξὴ λιμανιοῦ στὴν πόλη κατὰ τοὺς πρώιμους αὐτοκρατορικοὺς χρόνους ἐπιβεβαιώνει ἔμμεσα καὶ μία νέα ἐπιγραφή, βλ. E. Voutiras, *Berufs- und Kultverein: ein δούμος in Thessaloniki*, *ZPE* 90, 1992, 87-96.

8. D. Samsaris, *Le mines et la metallurgie de fer et de cuivre dans la province romaine de Macédoine*, *Klio* 69, 1987, 152-162 (σελ. 161). Γιὰ τὰ μεταλλεῖα τῆς Μακεδονίας βλ. ἐπίσης A. Keramidčiev, *MacedActaArch* 3, 1977, 103-115.

σκεύαζαν τόξα, βέλη και άσπίδες χρησιμοποιούσαν και άλλες ύλες, κυρίως ξύλο.⁹ Καί σέ αὐτήν δμως τήν περίπτωση τό συγκεκριμένο ἐργοστάσιο θά μπορούσε ἀπρόσκοπτα νά ἐφοδιάζεται ἀπό τά δάση τῆς Μακεδονίας, ἡ ἐπάργεια καί ἡ ποιότητα τῆς ξυλείας τῶν ὁποίων εἶναι γνωστή ἤδη ἀπό τήν κλασική ἐποχή.¹⁰

Ἡ διάρκεια τῆς ἐπιβίωσης τοῦ ἐργοστασίου αὐτοῦ, ὅπως ἄλλωστε καί τῶν ἄλλων ἐργοστασίων τῆς ἀνατολικῆς Βαλκανικῆς, δέν μᾶς εἶναι γνωστή. Ὁ James ἐκφράζει τήν ὑπόθεση ὅτι μετὰ τίς καταστροφικές ἐπιδρομές τῶν Οὐννων τοῦ Ἀττίλα, λίγο πρὶν ἀπό τά μέσα τοῦ 5ου αἰ. μ.Χ., τά ἐργοστάσια τῆς περιοχῆς αὐτῆς σταμάτησαν νά λειτουργοῦν καί ἡ σχετική δραστηριότητα μεταφέρθηκε γιά μεγαλύτερη ἀσφάλεια στήν Κωνσταντινούπολη.¹¹ Αὐτό ὥστόσο δύσκολα μπορεῖ νά ἰσχύει σέ ὅ,τι ἀφορᾷ στό ἐργοστάσιο τῆς Θεσσαλονίκης καθὼς ἡ πόλη, τήν ἴδια ἀκριβῶς ἐποχή (441 μ.Χ.), γίνεται πρωτεύουσα τοῦ Ἰλλυρικοῦ καί ἀποκτᾷ ἰδιαίτερη σπουδαιότητα στό πλαίσιο τοῦ ἀνατολικοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους.¹² Ἐργοστάσιο ὅπλων φαίνεται νά ὑπῆρχε στή Θεσσαλονίκη καί κατὰ τή μέση βυζαντινὴ περίοδο, ὅπως δείχνουν μαρτυρίες τοῦ 10ου καί 12ου αἰ. μ.Χ.¹³ Δέν γνωρίζουμε βέβαια ἂν ἡ κατασκευαστικὴ αὐτὴ δραστηριότητα συνεχίστηκε χωρὶς διακοπές στήν πόλη ἀπό τήν ἐποχή τῆς ρωμαϊκῆς *fabrica*. Κάποιες πάντως σχετικές τεχνικές ἐμπειρίες εἶναι πιθανόν νά ἐπιβίωσαν στὸν τοπικὸ πληθυσμό.

Οἱ *fabricae* ἦταν συνήθως μεγάλες παραγωγικὲς μονάδες οἱ ὁποῖες ἀπασχολοῦσαν πολυάριθμο προσωπικό. Αὐτό εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα οἱ ἐργαζόμενοι σέ αὐτές (*fabricenses*, ἑλλ. *φραβρικήσιοι*) νά ἀποτελοῦν ἀξιόλογο στοιχεῖο τοῦ πληθυσμοῦ τῶν πόλεων στίς ὁποῖες ἦσαν ἐγκατεστημένοι.¹⁴ Ἀνάλογα αἰσθητὴ πρέπει νά ἦταν καί ἡ παρουσία τῶν φραβρικήσιων στήν κοινωνικὴ ζωὴ τῆς Θεσσαλονίκης τῶν ὕστερων αὐτοκρατορικῶν χρόνων. Ἐναν ἀπὸ αὐτοὺς μᾶς γνωρίζει ἡ νέα ἐπιγραφή ποὺ δημοσιεύεται ἐδῶ, ἡ ὁποία παράλληλα ἐμπλουτίζει τίς σχετικὰ λίγες ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες ποὺ διαθέτουμε γιά τίς *fabricae*

9. Βλ. S. James, ὁ.π., 267.

10. Γιά τά δάση καί τήν ξυλεία τῆς Μακεδονίας βλ. N. G. L. Hammond, *A History of Macedonia*, τ. Ι, Ὁξφόρδη 1972, 10, 206· R. Meiggs, *Trees and Timber in the Ancient Mediterranean World*, Ὁξφόρδη 1982, 123, 126 κ.ἐξ· E. N. Borza, *In the Shadow of Olympus. The Emergence of Macedon*, Princeton 1990, 54-56.

11. Βλ. S. James, ὁ.π., 285-6.

12. Γιά τήν σπουδαιότητα τῆς πόλης κατὰ τήν ἐποχή αὐτὴ βλ. Ἄ. Κωνσταντακοπούλου, *Ἱστορικὴ Γεωγραφία τῆς Μακεδονίας (4ος-6ος αἰῶνας)*, Γιάννινα 1984, 64 κ.ἐξ· F. Papazoglou, ὁ.π., 211-2.

13. Βλ. σχετικὰ F. Tafel, αὐτ. καί J.- M. Spieser, ὁ.π., (σημ. 2), 44.

14. Βλ. A. H. Jones, ὁ.π., 835· S. James, ὁ.π., 276· J. Matthews, *The Roman Empire of Ammianus*, Λονδίνο 1989, 263.

ἀπό τό σύνολο τῆς αὐτοκρατορίας.¹⁵

* * *

Μουσείο Θεσσαλονίκης (στό ἐξῆς Μ.Θ.), ἀρ. καταλόγου 18144. Σαρκοφάγος ἀπό λευκόφαιο μάρμαρο, ἡ κύρια ὀψη τῆς ὁποίας περιβάλλεται ἀπό πλαίσιο.¹⁶ Ὁ τόπος εὗρεσής της μᾶς εἶναι ἄγνωστος. Σώζονται τρία θραύσματα της, τά δύο ἀπό τά ὁποία ἀποτελοῦν τμήμα τῆς κύριας ἐνεπίγραφης ὀψης της. Διαστάσεις ἐνεπίγραφων θραυσμάτων: Α (εἰκ. 1) μέγ. μήκος 0,82 μ., μέγ. πλάτος 0,41. Β (εἰκ. 2) μέγ. μήκος 1,49· μέγ. πλάτος 1,20. Συνολικές διαστάσεις σαρκοφάγου: μήκος 2,40 μ., σῶς. πλάτος 1,26· ὕψος 1,20· πάχος 0,12-0,15. Ὑψος γραμμάτων 0,06. Διάστιχα 0,05. Ὁ δεῦτερος στίχος τῆς ἐπιγραφῆς ἔχει χαραχθεῖ σέ *rasura* ἄλλου κειμένου, γεγονός πού δείχνει ὅτι ἡ σαρκοφάγος εἶχε ξαναχρησιμοποιηθεῖ. Ἡ γραφή εἶναι ἐπιμελημένη. Τά γράμματα εἶναι ἐπιμήκη καί σχετικά στενά, ἐνῶ ὑπάρχουν πολλά συμπλέγματα.¹⁷ Τό μέγεθος τοῦ ὁμικρον ποικίλλει καί γενικά εἶναι μικρότερο σέ ὕψος ἀπό τά ὑπόλοιπα γράμματα. Τό ὠμέγα ἔχει γωνιώδη μορφή.¹⁸ Ἡ πλάγια γραμμὴ τοῦ νῦ ἀρχίζει κάτω ἀπό τό ἄνω ἄκρο τῆς ἀριστερῆς κεραίας. Ἡ δεξιὰ λοξή κεραία τοῦ ἄλφα ξεπερνᾷ ἀρκετὰ τήν κορυφή τοῦ γράμματος. Τό σχῆμα τῶν γραμμάτων καί ἡ γενική ἐντύπωση τῆς γραφῆς τοποθετοῦν τό κείμενο στόν ὄψιμο 3ο ἢ στόν 4ο αἰ. μ.Χ.¹⁹

[...c. δ] ανος στρατ[ι]ώτης ἀναφερόμενος ἐν τῇ εἰερχᾷ φάβρικι
καί Αὐρ. Σύρα ἡ σύμβιο[ς αὐτο]ῦ ἡγοράσαμεν τήν σορὸν ταύτην
ἐκ τῶν κοινῶν καμιάτ[ων]· εἰ δέ τις ἕτερος] τολμήσῃ ἀνοῖξαι

4 χωρὶς τῶ[ν] ..... c. 28 ..... τα]μῶ * $\overline{\text{M}}$ φ' $\overline{\text{D}}$

15. Τίς σχετικές μαρτυρίες συγκεντρώνει ὁ S. James (δ.π., 260). Πρόκειται γιὰ δέκα περίπου ἐπιγραφές, κυρίως ἐπιτύμβιες, οἱ περισσότερες ἀπὸ τίς ὁποῖες προέρχονται ἀπὸ τὴν Concordia τῆς Β. Ἰταλίας. Βλ. ἐπίσης D. Feissel, *T & MByz* 9, 1985, 456 = *SEG* 35, 1985, 1486, γιὰ μία νέα ἐπιγραφή σέ σαρκοφάγο ἐνὸς φαβρικιστοῦ ἀπὸ τὴν Ἀντιόχεια τῆς Συρίας.

16. Ὁ τύπος τῆς σαρκοφάγου εἶναι γνωστός στὴ Θεσσαλονίκη καί ἀπὸ ἄλλα παραδείγματα· βλ. G. Koch - H. Sichtermann, *Römische Sarkophagē*, Μόναχο 1982, 356. Εὐχαριστίες ὀφείλω στὴ διευθύντρια τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης κ. Ἰ. Βοκοποπούλου (†) πού μοῦ παρεχώρησε τὴν ἄδεια γιὰ τὴ μελέτη καί ἐκδοση τῆς ἐπιγραφῆς· ἐπίσης στὴν καθ. κ. Θ. Στεφανίδου-Τιβεριίου γιὰ τὴ βοήθειά της στὴν ἀνασύνθεση τῶν θραυσμάτων τῆς σαρκοφάγου.

17. Συμπλέγματα: ΗΣ, ΜΕ, ΗΕ, ΜΒ, ΗΓ, ΜΕ, ΝΣ, ΩΝ, ΝΩΝ, ΜΗ, ΩΡ.

18. Ἡ γωνιώδης μορφή αὐτοῦ τοῦ γράμματος δέν φαίνεται νὰ χρησιμοποιεῖται στὶς ἐπιγραφές τῆς Θεσσαλονίκης μετὰ τὸν 4ο αἰ. μ.Χ.: βλ. Εὐθ. Τσιγαρίδας - Κ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, *Κατάλογος χριστιανικῶν ἐπιγραφῶν στὰ μουσεῖα τῆς Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1979, 109 (πίνακας γραμμάτων).

19. Ὁμοιότητα παρουσιάζει ἡ μορφή τῆς γραφῆς μέ αὐτὴ τῶν ἀκόλουθων ἐπιγραφῶν σέ σαρκοφάγους ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη: *IG* X.2,1 (στό ἐξῆς *IG*), 547 (3ος αἰ. μ.Χ.), 556 (ante f. III s. p. κατὰ τὸν Edson· μεταγενέστερη τοῦ τέλους τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. κατὰ τὸν πρῶτο ἐκδότῃ της Β. Καλλιπολίτη· βλ. Β. Καλλιπολίτης - Δ. Λαζαρίδης, *Ἀρχαῖα Ἐπιγραφαὶ Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1946, 13, ἀρ. 7), 842 (3ος-4ος αἰ. μ.Χ.).

Ἡ σαρκοφάγος, γιά τήν ὁποία χρησιμοποιεῖται ὁ περισσότερο συνηθισμένος στή Θεσσαλονίκη ὄρος *σορός*,²⁰ ἀγοράστηκε, προφανῶς ἐν ζωῇ, καί ἀπό τούς δύο συζύγους *ἐκ τῶν κοινῶν καμάτων*, δηλ. μέ χρήματα πού ἀποκτήθηκαν ἀπό κοινές προσπάθειες.²¹

Ἡ καταγωγή καί τῶν δύο προσώπων μᾶς εἶναι ἀγνωστή. Ὁ σύζυγος φαίνεται νά φέρει ἕνα ὀλιγοσύλλαβο, πιθανότατα λατινικό, *cognomen* μέ κατάληξη σέ -*anus* ἢ -*ianus*.²² Τό ὄνομα Σύρα, πού φέρει ἡ σύζυγος, ἀπαντᾷ ἀκόμη μία φορά στή Θεσσαλονίκη σέ ἐπιτάφια ἐπιγραφή τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.²³ Ὁ σύζυγος αὐτοπροσδιορίζεται ἐδῶ ὡς στρατιώτης *ἀναφερόμενος ἐν τῇ εἰερά φάβρικι* (ἢ *φαβρίκι*· βλ. *TLL*, s.v. *fabrica*), δηλ. ὡς στρατιώτης ἐγγεγραμμένος στούς καταλόγους²⁴ τῶν ἐργαζομένων σέ ἕνα αὐτοκρατορικό ἐργοστάσιο ὀπλων. Τό ἐργοστάσιο αὐτό λογικά δέν μπορεῖ νά εἶναι ἄλλο ἀπό ἐκεῖνο πού ἦταν ἐγκατεστημένο στήν πόλη. Ἐχει ἤδη ὑποστηριχθεῖ ὅτι οἱ ρωμαϊκές ἀρχές τηροῦσαν σχετικούς καταλόγους στίς *fabricae*, καθὼς τύποι τοῦ ρήματος *ἀναφέρεσθαι* μέ αὐτή τή σημασία ἀπαντοῦν ἄλλες δύο φορές στίς πηγές σέ σχέση μέ πρόσωπα πού ὑπηρετοῦσαν σέ αὐτές.²⁵ Σέ ἐπιτύμβια ἐπιγραφή τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ. ἀπό τήν Παυταλία τῆς Θράκης ἕνας φαβρικῆσιος δηλώνει τή θητεία του στή *fabrica* τῆς Μαρκιανουπόλεως ὡς ἐξῆς: *ἀναφέρομι ἐν τῇ φά-*

20. Βλ. L. Robert, *RPh* 1974, 215 = *OMS* V, 302.

21. Ὁ τρόπος αὐτός ἀπόκτησης σαρκοφάγου ἀπό συζύγους ἢ ἄλλα συγγενικά πρόσωπα ἀπαντᾷ πολύ συχνά στή Θεσσαλονίκη· βλ. *IG* 564, 572, 842, 877 (*ἐκ τῶν κοινῶν καμάτων*), 445, 478, 531, 562, 580, 583, 613, 628, 824, 903· *SEG* 30, 1980, 642 (*ἐκ τῶν κοινῶν κόπων*). Γιά τό φαινόμενο αὐτό καθὼς καί γιά ἄλλα σχετικά παραδείγματα σέ ἐπιγραφές τοῦ 2ου καί τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. ἀπό τή Μακεδονία καί τή Θράκη βλ. Α. Π. Χριστοφιλόπουλος, *Νομικά Ἐπιγραφικά*, Σειρά 2, Ἀθῆναι 1979, 73 κ.ἐξ. Γιά παραδείγματα κοινῆς οἰκονομικῆς δραστηριότητος τῶν συζύγων στά κατώτερα κοινωνικά στρώματα βλ. S. Treggiari, *Roman Marriage*, Ὁξφόρδη 1991, 378-9.

22. Οἱ καταλήξεις αὐτές εἶναι ἐξαιρετικά συχνές στά ρωμαϊκά *cognomina*· βλ. I. Kajanto, *The Latin Cognomina*, Ἑλσίνκι 1965, 107-110.

23. *IG*, 490. Ὁ Edson χαρακτηρίζει τό ὄνομα θρακικό. Ὁ G. Mihailov, *CPh* 70, 1975, 55, ἀντίθετα, σημειώνει ὅτι πιθανῶς πρόκειται γιά ἑλληνικό ὄνομα πού ἐνδέχεται μάλιστα νά ὑποδηλώνει καταγωγή ἀπό τή Συρία. Τό τελευταῖο, ὡστόσο, εἶναι ἐλάχιστα πιθανό· ὅπως παρατηρεῖ ὁ H. Solin (*Beiträge zur Kenntnis der griechischen Personennamen in Rom*, Ἑλσίνκι 1971, 102, σημ. 5) τά ὀνόματα Σύρος, Σύρα εἶχαν ἐνωρίς εἰσχωρήσει στή λατινική ὀνοματολογία καί εἶχαν παύσει νά δηλώνουν τήν καταγωγή τῶν προσώπων πού τά ἔφεραν. Γιά τήν παρουσία τῶν ὀνομάτων αὐτῶν στίς ἐπαρχίες τῆς Βαλκανικῆς βλ. M. Buzalkovska-Aleksova, *ŽA* 34, 1984, 199-204.

24. Γιά τή σημασία αὐτή τῆς μετοχῆς *ἀναφερόμενος* σέ ἐπιγραφές τῶν ὕστερων αὐτοκρατορικῶν χρόνων βλ. L. Robert, *Cahiers Archéol.* 8, 1956, 33, ὅπου παρατίθενται τά παράλληλα: *IG* II², 13218: *Οὐαλέριος Ἀνδρόνεικος ἀναφερόμενος ἐν τῇ ἱερῇ παλατίῳ* καί E. Kalinka, *ÖJh* 23, 1926, Beiblatt 205-6, ἀρ. 168: *ἀναφερόμ[ε]νος ἐν τ[ῇ] εἰερά μονη[ῇ]*· βλ. ἐπίσης *Bull. Épig.* 1966, 257.

25. S. James, *δ.π.*, 276.

βρικι Μαρκιανοπόλι.²⁶ Ἐπίσης σέ Νεαρά τοῦ Ἰουστινιανοῦ τοῦ Α΄ τοῦ ἔτους 539 μ.Χ. γίνεται λόγος γιά τοὺς ἐν ταῖς φάβριξιν ἀναφερομένους.²⁷ Τό γεγονός ὅτι ὁ στρατιωτῆς πού μᾶς ἀπασχολεῖ ἐκτός ἀπὸ τῆς θητείας του στή *fabrica* δέν ἀναφέρει ὑπηρεσία σέ ἄλλες στρατιωτικές μονάδες, μᾶς ἐπιτρέπει νά ὑποθέσουμε ὅτι αὐτὴ ἦταν καὶ ἡ μόνη θέση στὴν ὁποία ὑπηρέτησε κατὰ τὴ μέχρι στιγμῆς τουλάχιστον σταδιοδρομία του.²⁸ Στὴ θέση αὐτὴ φαίνεται νά ὀφείλει καὶ τὴ στρατιωτικὴ του ιδιότητα καθόσον οἱ *fabricae* εἶχαν ὁργάνωση παρόμοια μέ ἐκείνη τῶν μάχιμων μονάδων καὶ ἡ θητεία σ' αὐτές λογιζόταν ὡς κανονικὴ στρατιωτικὴ ὑπηρεσία (*militia*).²⁹

Εἶναι ἡ πρώτη φορὰ πού τὸ ἐπίθετο *λερά* ἐμφανίζεται στὶς ἐπιγραφές γιά νά προσδιορίσει μία αὐτοκρατορικὴ *fabrica*. Σέ νομικές, ὡστόσο, πηγές τοῦ 5ου καὶ τοῦ 6ου αἰ. μ.Χ. ἀπαντᾷ τόσο τὸ ἐπίθετο αὐτό, ὅσο καὶ τὸ λατινικὸ του ἀντίστοιχο <*sacra*>,³⁰ τὸ ὁποῖο ἐπίσης δέν ἐμφανίζεται στὶς σχετικές μέ τίς *fabricae* λατινικές ἐπιγραφές.

Ἡ σπάνια ἐμφάνιση τῶν φαβρικησίων στὶς πηγές δέν μᾶς ἐπιτρέπει νά προσδιορίσουμε μέ κάποια ἀκρίβεια οὔτε τὴν κοινωνικὴ τους θέση, οὔτε τὸ βαθμὸ τῆς ἐνσωμάτωσής τους στὶς τοπικές κοινωνίες. Μποροῦμε, ὡστόσο, εὐλόγα νά ὑποθέσουμε ὅτι ἡ ιδιότητα τοῦ στρατιωτικοῦ καὶ τὰ προνόμια πού τὴν παρακολουθοῦσαν ἐξασφάλιζαν ἀκόμη καὶ στοὺς ἀπλοὺς (μὴ βαθμοφόρους) φαβρικησίους μία θέση οἰκονομικά καὶ κοινωνικά πλεονεκτικότερη ἐναντι τῶν κατώτερων στρωμάτων τῶν πόλεων στὶς ὁποῖες ἦταν ἐγκατεστημένοι.³¹ Ἀνάλογη φαίνεται νά ἦταν καὶ ἡ θέση τοῦ φαβρικησίου τῆς ἐπιγραφῆς στὴν κοινωνία τῆς Θεσσαλονίκης, ὅπως τουλάχιστον δείχνει ἡ δυνατότητά του νά ἀγοράσει μία ἀξιοπρεπὴ σαρκοφάγο.

Οἱ συμπληρώσεις στοὺς στ. 2 καὶ 3 δέν παρουσιάζουν ἰδιαίτερα προβλήματα. Ἡ πρώτη μπορεῖ νά θεωρεῖται βέβαιη.³² Στὴ δεύτερη προτιμήθηκε τὸ *εἰ*

26. G. Mihailov, *Izvestia Mus. Burgas* 2, 1965, 150-3, ἀρ. 3· βλ. καὶ *Bull. Épigr.* 1966, 257, ὅπου τὸ ρῆμα ἀναφέρομε τῆς ἐπιγραφῆς ἀποδίδεται ὡς «être inscrit sur les rôles de...».

27. *Nov. J.* LXXXV, 3.

28. Πιθανὸ παράλληλο ἀποτελεῖ ἡ σταδιοδρομία ἐνὸς βετεράνου ἀπὸ τὴν *Cordis* τῆς Β. Ἰταλίας, ἡ ἐπιτύμβια ἐπιγραφή τοῦ ὁποῖου ἀναφέρει μόνον τὴ θητεία του στὴν τοπικὴ *fabrica*: *Flavius Calladinus veteranus militavit in fabrica sagittaria* (*CIL* V, 8742).

29. A. H. M. Jones, δ.π., 835· S. James, δ.π., 279.

30. *CJ* XI, 10, 6: *fabricenses sacrae fabricae* (467-72 μ.Χ.)· *Nov. J.* LXXXV, 3: ἐν ταῖς *λεραῖς φάβριξι* (539 μ.Χ.).

31. Βλ. S. James, δ.π., 280. Γιά τὴν κοινωνικὴ θέση τῶν βαθμοφόρων φαβρικησίων βλ. C. Foss, *The fabricenses ducenarii of Sardis*, *ZPE* 35, 1979, 279-83.

32. Πρβλ. *IG*, 527: καὶ ... ἡ γυνὴ αὐτοῦ· ἐπίσης Μ.Θ., ἀρ. καταλ. 8168 (ἀδημοσίευτη): κέ ... ἡ σύμβιος αὐτοῦ.

ἀντί τοῦ ἐάν, ὄχι μόνο ἐπειδὴ ἐφαρμόζει καλύτερα στοῦ χώρου πού διατίθεται, ἀλλά καί γιατί φαίνεται νά χρησιμοποιεῖται συχνότερα στίς ἐπιγραφές τῶν σαρκοφάγων τῆς Θεσσαλονίκης τουλάχιστον κατά τόν 3ο αἰώνα.³³

Στό τέλος τοῦ 4ου στίχου μπορεῖ *exempli gratia* νά ἐπιχειρηθεῖ ἡ ἐξῆς συμπλήρωση: *χωρίς τῶν... c. 10 ... δώσει τῶ ἐιρωτάτῳ ταμίῳ*. Ὁ συνηθέστερα χρησιμοποιούμενος στίς ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές τῆς Θεσσαλονίκης ὁρος γιά τό αὐτοκρατορικό ταμεῖο εἶναι *ιερώτατον ταμεῖον* ἢ ἀπλῶς *ταμεῖον*. Σποραδικά ὥστόσο ἀπαντοῦν καί οἱ ὅροι *κυριακόν ταμεῖον*,³⁴ *φίσκος*,³⁵ *κυρίου Καίσαρος φίσκος*.³⁶ Ὁ ὁρος *ἐιρώτατον ταμεῖον* προτιμήθηκε ἐδῶ καί κατ' ἀναλογία πρός τό *ἐιρᾶ φάβρικι*, καί γιατί κατά κανόνα χρησιμοποιεῖται στίς ἐπιγραφές τῆς Θεσσαλονίκης πού χρονολογοῦνται στά τέλη τοῦ 3ου ἢ στίς ἀρχές τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ.³⁷ Στήν ἀρχή τοῦ ἴδιου στίχου μέ τή φράση πού εἰσάγει τό ἐπίρρημα *χωρίς*, οἱ ἰδιοκτῆτες τῆς σαρκοφάγου εἴτε ἀναφέρονται στά πρόσωπα πού ἐξαιροῦν ἀπό τή γενική ἀπαγόρευση ταφῆς σέ αὐτήν, εἴτε ὀρίζουν ὅτι κανένας ἄλλος δέν ἔχει αὐτό τό δικαίωμα ἐκτός ἀπό τούς ἰδίους.³⁸ Στήν πρώτη περίπτωση, σύμφωνα μέ τά γνωστά σχετικά παραδείγματα ἀπό τήν ἴδια τή Θεσσαλονίκη, τά πρόσωπα πού ἐξαιροῦνται θά μπορούσε νά εἶναι τά παιδιά τῶν ἰδιοκτητῶν,³⁹ ἄλλοι συγγενεῖς⁴⁰ ἢ οἱ κληρονόμοι τους.⁴¹ Συνεπῶς, οἱ πιθανές συμπληρώσεις πού εἶναι δυνατό νά προταθοῦν ἐδῶ εἶναι ἀρκετές. Ἄν, ὥστόσο, τό αὐτοκρατορικό ταμεῖο ἀποδίδεται στοῦ στίχο μέ τόν ὅρο πού προτείναμε παραπάνω, ἐπικρατέστερες συμπληρώσεις γιά τό κενό τῶν 10-11 περίπου γραμμάτων πού ἀπομένει εἶναι οἱ ἀκόλουθες: *τῶν τέκνων ἡμῶν* ἢ *τῶν κληρονόμων*.

Terminus post quem γιά τή χρονολόγηση τῆς ἐπιγραφῆς ἀποτελεῖ ἡ πρω-

33. Βλ. e.g., IG, 543: *εἰ δέ τις ἕτερος τολμήσῃ*, 556, 572· πρβλ. P. M. Nigdelis, Synagoge(n) und Gemeinde der Juden in Thessaloniki, ZPE 102, 1994, 299 σημ. 9. Γιά ἄλλα σχετικά παραδείγματα τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ. ἀπό τή Μακεδονία βλ. D. Feissel, *Recueil des inscriptions chrétiennes de Macédoine du IIIe au VIe siècle*, Ἀθήνα 1983, ἀρ. 62 (Βέροια), 231-2 (Φίλιπποι).

34. IG, 534 (2ος-3ος αἰ. μ.Χ.).

35. IG, 558 (μέσα 3ου αἰ. μ.Χ.).

36. Μ. Θ. ἀρ. καταλ. 5670 (ἀδημοσίευτη).

37. E.g. IG, 556, 566, 591 καί 842.

38. IG, 562: *χωρίς τῶν προγεγραμμένων*· πρβλ. IG, 842: *χωρίς τῆς τελευτῆς μου*.

39. IG, 571: *χωρίς τῶν τέκνων ἡμῶν* πρβλ. 564, 591.

40. Σαρκοφάγος τοῦ Αὐρηλίου Θάλλου Μ.Θ. χωρίς ἀρ. καταλόγου (ἀδημοσίευτη): *χωρίς τῶν ἐκ τοῦ γένους*· πρβλ. IG, 572, 768.

41. IG, 556: *χωρίς τῶν [κλ]ηρονόμων*· ἐπίσης σαρκοφάγος τοῦ Αὐρηλίου Λυσιμάχου ἀπό τήν Ἑδεσσα (βλ. A. B. Tataki, *Macedonian Edessa. Prosopography and Onomasticon*, Ἀθήνα 1994, 37, ἀρ. 56) Μ.Θ. ἀρ. κατ. 8168 (ἀδημοσίευτη): *χωρίς τῶν ἐμῶν κληρονόμων*.

ιμότερη πιθανή χρονολογία γιά τήν ἴδρυση τοῦ ἐργοστασίου δπλων πού ἀναφέρεται σ' αὐτήν, δηλ. ἡ περίοδος τῆς βασιλείας τοῦ Διοκλητιανοῦ κατά τήν ὁποία ἐμφανίζονται οἱ πρῶτες *fabricae*.⁴² Ὁ *terminus* αὐτός θά μπορούσε ἴσως νά μεταφερθεῖ κατά δύο περίπου δεκαετίες ἀργότερα, στίς ἀρχές δηλ. τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ., ἄν, ὅπως εἶναι πιθανόν, ὁ φαβρικήσιος τῆς ἐπιγραφῆς βρῖσκεται πρὸς τό τέλος τῆς θητείας του (ἡ ἀγορά σαρκοφάγου δείχνει, ἄλλωστε, κάποια ὥριμη ἡλικία), καί δέν ἔχει ὑπηρετήσει σέ ἄλλη θέση.

Δυσχερέστερος εἶναι ὁ προσδιορισμός ἐνός *terminus ante quem*. Ἐνδειξη ἐδῶ ἀποτελεῖ τό γεγονός ὅτι τό πρόστιμο πού ἐπιβάλλεται γιά τήν παραβίαση τῆς σαρκοφάγου, ὀρίζεται σέ δηνάρια. Ὡστόσο, ἡ πρακτική αὐτή κατά τόν 4ο αἰ. μ.Χ., λόγω τοῦ πληθωρισμοῦ, φαίνεται σταδιακά νά ἐγκαταλείπεται στό σύνολο τῆς αὐτοκρατορίας. Ἡδη ἀπό τά τέλη τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. οἱ ἰδιοκτῆτες τάφων ἀρχίζουν νά ὀρίζουν τά σχετικά πρόστιμα σέ βάρους πολύτιμων μετάλλων (λίτρες χρυσοῦ ἢ ἀργύρου).⁴³ Στήν Θεσσαλονίκη μάλιστα, ἀλλά καί σέ ἄλλες πόλεις τῆς Μακεδονίας (Βέροια, Φίλιπποι), τό φαινόμενο φαίνεται νά ἀποτελεῖ κανόνα στίς ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές τοῦ 4ου καί τοῦ 5ου αἰ. μ.Χ.⁴⁴ Χαρακτηριστικό εἶναι ὅτι σέ πέντε λίτρες ἀργύρου ὀρίζεται τό πρόστιμο στήν ἐπιγραφή τῆς σαρκοφάγου κάποιου Αἰρηλίου Ζωσίμου ἀπό τή Θεσσαλονίκη, ἡ μορφή τῆς γραφῆς τῆς ὁποίας παρουσιάζει πολύ μεγάλη ὁμοιότητα μέ τήν ἐπιγραφή πού ἐξετάζεται ἐδῶ, καί ὡς ἐκ τούτου εἶναι πιθανόν σύγχρονες.⁴⁵ Προφανῶς ἡ ἐπιγραφή τοῦ φαβρικήσιου ἀποτελεῖ δείγμα ἐπιβίωσης τῆς παλαιᾶς πρακτικῆς, ἡ χρήση τῆς ὁποίας δέν γνωρίζουμε πόσο διήρκεσε μετά τήν ἐμφάνιση τῆς νέας. Δέν πρέπει πάντως νά ἐπιβίωσε μετά τά τέλη τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ., καθόσον κατά τόν 5ο αἰ. μ.Χ. λόγω τῆς παρακμῆς τοῦ ἀργυροῦ νομίσματος,⁴⁶ ἀλλά καί πιθανῶς ὑπό τήν ἐπίδραση τῆς αὐτοκρατορικῆς νομοθεσίας τοῦ ἔτους 357, πού ἐπέβαλλε τήν ποινή τῆς καταβολῆς 10 λίτρων χρυσοῦ σέ δσους κατέστρεφαν τάφους,⁴⁷ οἱ ἰδιοκτῆτες τάφων φαίνεται νά ὀρίζουν τά σχετικά πρόστιμα ἀποκλειστικά σέ βάρους χρυσοῦ. Αὐτό τουλάχιστον συμβαίνει στή Σάλωνα τῆς Δαλματίας ἀπό ὅπου προέρχεται ἕνας μεγάλος ἀριθμός σχετικῶν ἐπιγραφικῶν μαρτυριῶν τοῦ 4ου καί τοῦ 5ου αἰ. μ.Χ.⁴⁸

42. Βλ. R. Mac Mullen, *δ.π.*, 29· S. James, *δ.π.*, 265.

43. Βλ. L. Robert, *Hellenica* III, 106-7· D. Feissel, *δ.π.*, 69, 197 καί Ch. Roueché, *Aphrodisias in Late Antiquity*, Λονδίνο 1989, 192.

44. *IG*, 556, 842 (Θεσσαλονίκη)· D. Feissel, *δ.π.*, ἀρ. 62, 295 (Βέροια), 231-2 (Φίλιπποι).

45. *IG*, 556 (γιά τή χρονολόγηση τῆς ἐπιγραφῆς βλ. παραπ. σημ. 19).

46. Βλ. A. H. Jones, *δ.π.*, 440.

47. *CJ* IX, 19, 4.

48. Βλ. J.-P. Cailliet, *L'amende funéraire dans l'épigraphie chrétienne de Salone*, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatiscu* 81, 1988, 33-45 ἰδιαίτ. 40-2, ὅπου καί ἡ σχε-

Τό ύψος τοῦ προστίμου πού ἀναγράφουν οἱ ἐπιγραφές σέ σαρκοφάγους ἀποτελεῖ ἐπίσης ἔνδειξη γιά τή χρονολόγησή τους. Στή Θεσσαλονίκη, ὅπως καί γενικότερα στήν αὐτοκρατορία, τά σχετικά ποσά ἀκολουθοῦν κατά τόν 3ο αἰ. μ.Χ., λόγω τοῦ πληθωρισμοῦ, μία αὐξητική τάση.⁴⁹ Ἀποτέλεσμα τοῦ φαινομένου αὐτοῦ εἶναι νά ἀπαντοῦν στίς σαρκοφάγους τῆς πόλης κατά τόν αἰῶνα αὐτόν ποσά πού κυμαίνονται ἀπό 50.000 ἕως 120.000 δηνάρια.⁵⁰ Σέ δύο μάλιστα μεμονωμένες περιπτώσεις σαρκοφάγων, πού πιθανότατα ἀνήκουν στά τέλη τοῦ 3ου ἢ στόν 4ο αἰ. ἐμφανίζονται τά πολύ μεγάλα ποσά τῶν 500.000⁵¹ καί 1.300.000⁵² δηναρίων. Εἶναι ἄγνωστο, ὥστόσο, ἂν τήν αὐξητική αὐτή τάση ἀκολουθοῦν ὅλοι οἱ ἰδιοκτῆτες σαρκοφάγων τῆς πόλης ἢ ἂν ὀρισμένοι ἀπό αὐτούς ἐξακολουθοῦν νά ὀρίζουν ὡς πρόστιμα μικρότερα ποσά.

Τό μονόγραμμα πού χρησιμοποιεῖται μετά τό σύμβολο τῶν δηναρίων προφανῶς ἀποτελεῖ μία πιό ἀνεπτυγμένη μορφή τοῦ μονογράμματος Μ, μέ τό ὁποῖο συνήθως δηλώνεται ὁ ἀριθμός *μύρια* ἢ *ἡ μυριάς*.⁵³ Στίς σχετικές ἐπιγραφές τῆς Θεσσαλονίκης τό μονόγραμμα αὐτό κατά κανόνα χρησιμοποιεῖται γιά νά δηλωθεῖ ὁ ἀριθμός *μύρια*, ὅποτε τό ποσό πού ὀρίζεται ἐδῶ ὡς πρόστιμο φαίνεται κατ' ἀρχήν νά εἶναι *μύρια(α) φ' = 10.500* δηνάρια. Τό ποσό ὥστόσο αὐτό μπορεῖ νά θεωρηθεῖ σχετικά μικρό γιά τήν προχωρημένη ἐποχή στήν ὁποία ἀνήκει ἡ ἐπιγραφή, δταν γνωρίζουμε ὅτι πρὸς τά τέλη τοῦ 3ου αἰ. καί ἴσως ἀκόμη νωρίτερα, ἀρκετοί ἰδιοκτῆτες σαρκοφάγων τῆς Θεσσαλονίκης ὀρίζουν ὡς πρόστιμα τά πολύ μεγαλύτερα ποσά πού ἀναφέρθηκαν παραπάνω.

Τό συγκριτικά χαμηλό αὐτό ὕψος τοῦ προστίμου ἐπιβάλλει νά συζητήσουμε τό ἀκόλουθο ἐνδεχόμενο: τό μονόγραμμα πού χρησιμοποιεῖται ἐδῶ θά μπορούσε νά μή σημαίνει *μύρια[α]* ἀλλά *μυρια[άδας]* καί τό γράμμα *φ* πού ἀκολουθεῖ νά δηλώνει τόν πολλαπλασιαστή, δηλ. 500 μυριάδες = 5.000.000 δηνάρια.⁵⁴ Ἡ πιθανότητα νά συμβαίνει αὐτό εἶναι μεγάλη. Στή Θεσσαλονίκη

τική μέ τά πρόστιμα στίς ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές τοῦ 4ου καί τοῦ 5ου αἰ. μ.Χ. βιβλιογραφία.

49. Βλ. Α. Π. Χριστοφιλόπουλος, *Νομικά Ἐπιγραφικά*, Ἀθήναι 1977, 38-9· Ρ. Μ. Nigdelis, δ.π., 299.

50. *IG*, 546-8 (50.000 δηνάρια), Ρ. Μ. Nigdelis, δ.π., 299 (75.000 δηνάρια), *IG* 564, 613 (100.000 δηνάρια), 572 (120.000 δηνάρια σέ δύο ἀποδέκτες).

51. Μ.Θ., ἀρ. κατ. 8168 (βλ. σημ. 41), ἀδημοσίευτη.

52. *IG*, 591.

53. Βλ. Μ. Guarducci, *Epigrafia Greca I*, Ρώμη 1967, 423.

54. Δέν εἶναι ἡ πρώτη φορά πού ἔνα σχετικό πρόστιμο δημιουργεῖ στήν ἔρευνα παρόμοιο πρόβλημα, ἀλλά καί τήν ἴδια ἀμηχανία. Ἡ συντομογραφία π.χ. Μ αφ' μέ τήν ὁποία δηλώνεται τό πρόστιμο σέ ἐπιγραφή ἀπό τήν Πέρινθο (Ε. Kalinka, *ÖJh* 1, 1898, Beibl. 114 ἀρ. 10), ἐρμηνεύεται ἀπό τόν πρῶτο ἐκδότη της ὡς *μύ(ρια) αφ' = 11.500* δηνάρια, ἐνῶ ἀπό τούς G. Seure, *BCH* 36, 1912, 608-9 καί Ch. Avezou -

βέβαια τὰ πολλαπλάσια τῆς μυριάδας δηλώνονται συνήθως μέ τόν ὀρθόδοξο τρόπο, δηλ. μέ ἓνα Μ ἐπάνω στό ὁποῖο προστίθεται ἓνα μικρότερο γράμμα πού δείχνει τόν ἀριθμό τῶν μυριάδων (π.χ. $\overset{\text{E}}{\text{M}}$ = μ(υριάδες) πέντε).⁵⁵ Ὑπάρχουν ὥστόσο στίς ἐπιγραφές τῆς πόλης καί δύο παραδείγματα, στά ὁποῖα τό γράμμα πού ἀκολουθεῖ τό μονόγραμμα $\overset{\text{Y}}{\text{M}}$ δηλώνει, κατά πάσα πιθανότητα, τόν πολλαπλασιαστή τῶν μυριάδων.⁵⁶ Ἐπίσης γενικότερα στήν αὐτοκρατορία ἡ πρακτική αὐτή, παρ' ὅ,τι ἀπαντᾷ σπάνια, φαίνεται νά ἀκολουθεῖται κατά τούς ὑστερους αὐτοκρατορικούς χρόνους.⁵⁷

Ὁ ἐξαιρετικά μεγάλος πληθωρισμός πού ἐπληξε τήν αὐτοκρατορία κατά τόν 4ο αἰ. μ.Χ. καί ἡ συνακόλουθη ραγδαία ὑποτίμηση τοῦ δηναρίου⁵⁸ καθιστοῦν τό ποσό τῶν 5.000.000 δηναρίων πολύ πιθανό. Στό ποσό αὐτό περίπου θά πρέπει νά ἀνερχόταν, γιά παράδειγμα, κατά τά ἔτη 335-337 ἡ ἀξία σέ δηνάρια τοῦ προστίμου τῶν 5 λιτρῶν ἀργύρου⁵⁹ τῆς ἐπιγραφῆς τῆς σαρκοφάγου τοῦ Αὐρηλίου Ζωσίμου (IG X. 2, 1, 556), πού, ὅπως ἀναφέρθηκε παραπάνω, λόγω τῆς ὁμοιότητά τῆς γραφῆς, φαίνεται νά εἶναι περίπου σύγχρονη μέ τή δική μας. Ἀνάλογου ὕψους πρόστιμα, ἐκπεφρασμένα σέ δηνάρια ἢ γενικά σέ μή χρυσό νόμισμα, παρ' ὅ,τι ἀπαντοῦν ἐξαιρετικά σπάνια, δέν εἶναι ἄγνωστα στίς σχετικές ἐπιγραφές τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ.: σέ 4.000.000 δηνάρια ἀνέρχεται συνολικά το ποσό πού ὀρίζεται ὡς πρόστιμο σέ ἐπιγραφῇ σαρκοφάγου ἀπό τήν Καλλιπόλη τῆς Θράκης.⁶⁰ Ἐπίσης τό ποσό τῶν 1.000 folles —πού ἀντιστοιχεῖ σέ 12.500.000 δηνάρια— ὀρίζει ὡς πρόστιμο, μέ

Ch. Picard, *Mélanges* 32, 1912, 360 ὡς μ(υριάδας) ἀφ' = 15.000.000 δηνάρια.

55. IG 546-8: $\overset{\text{E}}{\text{M}}$ · P. M. Nigdelis, δ.π., 299: $\overset{\text{Z}}{\text{M}}$ · ἐπίσης M.Θ. ἀρ. καταλ. 8166 (βλ. παραπ. σημ. 41), ἀδημοσίευτη: $\overset{\text{Y}}{\text{M}}$.

56. IG 564: $\overset{\text{Y}}{\text{M}}$ = μ(υριάδας) ι'· ἐπίσης IG 572· γιά τήν ἐπιγραφῇ αὐτή βλ. H. Castritius, *Archäol. Anz. Beibl.* 85, 1970, 97.

57. Γιά σχετικά παραδείγματα βλ. Le Bas - Waddington, *Voyage archéologique en Asie Mineure, Syrie*, Παρίσι 1870 III ἀρ. 2036 καί CIG 2782 μέ τά σχόλια πού κάνει σέ αὐτά ὁ J.-P. Callu, *Denier et Nummus* (300-354) στόν τ. *Les "dévaluations" à Rome I*, Ρώμη 1978, 115, σημ. 37· ἐπίσης Ch. Roueché, δ.π., 242-3, ἀρ. 213.

58. Γιά τὰ φαινόμενα αὐτά βλ. A. H. Jones, *The Roman Economy* (ἐκδ. P. A. Brunt), Ὁξφόρδη 1974, 212-3· J.-P. Callu, J.-N. Barrandon, *L'inflation nel IV secolo* (295-361): il contributo delle analisi στόν τ. A. Giardina (ἐπιμ.), *Società romana e impero tardoantico I*, Bari 1986, 559-99 ἰδιαίτ. 569-82.

59. Σύμφωνα μέ ὑπολογισμούς πού βασιζονται σέ παπυρικές μαρτυρίες ἡ τιμή μίας λίτρας ἀργύρου κατά τά ἔτη 335-337 ἦταν 1.080.000 δηνάρια· βλ. J.-P. Callu, *Analyse métalliques et inflation: l'Orient romain de 295 à 361/8* στόν τ. *Hommes et richesses dans l'Empire byzantine (IVe-VIIe siècle)*. *Realités Byzantines*, I, Παρίσι 1989, 226.

60. IGR I, 819· βλ. A. Π. Χριστοφιλόπουλος, δ.π., (σημ. 49), 39· ὡς ἀποδέκτες τοῦ προστίμου ὀρίζονται τό αὐτοκρατορικό ταμεῖο (3.000.000 δηνάρια) καί ἡ πόλη (1.000.000 δηνάρια).

αποδέκτη τή χριστιανική εκκλησία τής πόλης του, ένας ιδιοκτήτης σαρκοφάγου από τή Σάλωνα τής Δαλματίας.⁶¹

Οί παλαιογραφικές καί κυρίως οί έσωτερικές ένδείξεις τής έπιγραφής πού συζητήθηκαν παραπάνω, μās έπιτρέπουν νά τήν χρονολογήσουμε, μέ σχετική ασφάλεια, στόν 4ο αϊ. μ.Χ. Άν τό ύψος τοῦ προστίμου πού αναφέρει εἶναι πράγματι 5.000.000 δηνάρια, πού εἶναι καί τό πιθανότερο, μιá άκριβέστερη χρονολόγησή της στόν αἰώνα αὐτό θά ἦταν παρακινδυνευμένη. Έπικρατέστερη πάντως φαίνεται ἡ έποχή ραгдаίας άνόδου τοῦ πληθωρισμοῦ, δηλ. ἡ 3η καί ἡ 4η δεκαετία τοῦ αἰώνα.⁶² Μεταγενέστερη χρονολόγηση εἶναι λιγότερο πιθανή, έφόσον θά καθιστοῦσε τό ποσό αὐτό ὑπερβολικά χαμηλό λόγω τής περαιτέρω δραματικῆς άνόδου τοῦ πληθωρισμοῦ.⁶³

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Γ. Α. Σουρής

61. *CIL* III, 9597· βλ. J.- P. Caillet, δ.π., 41.

62. Γιά τή ραгдаία άνοδο τοῦ πληθωρισμοῦ στίς δεκαετίες αὐτές βλ. J.- P. Callu, J.- N. Barrandon, δ.π., (σημ. 58), 569-73.

63. Γιά παράδειγμα ἡ τιμή μιās λίτρας άργύρου έφθασε κατά τό έτος 359 τά 68.000.000 δηνάρια· βλ. J.- P. Callu, δ.π., (σημ. 59), 227.

SUMMARY

THE ROMAN ARMS FACTORY (FABRICA) IN THESSALONIKI. A NEW INSCRIPTION

The *fabrica* in Thessaloniki was hitherto known to us from a single reference in the *Notitia Dignitatum*. The text published here confirms its existence in the 4th century AD. It is an inscription on a sarcophagus that was bought by a married couple with money they had earned together. The husband describes himself as a soldier registered on the rolls of the workers in a state arms factory, which logically must be the one in the city. This was probably the only post he had ever held, at least thus far in his career.

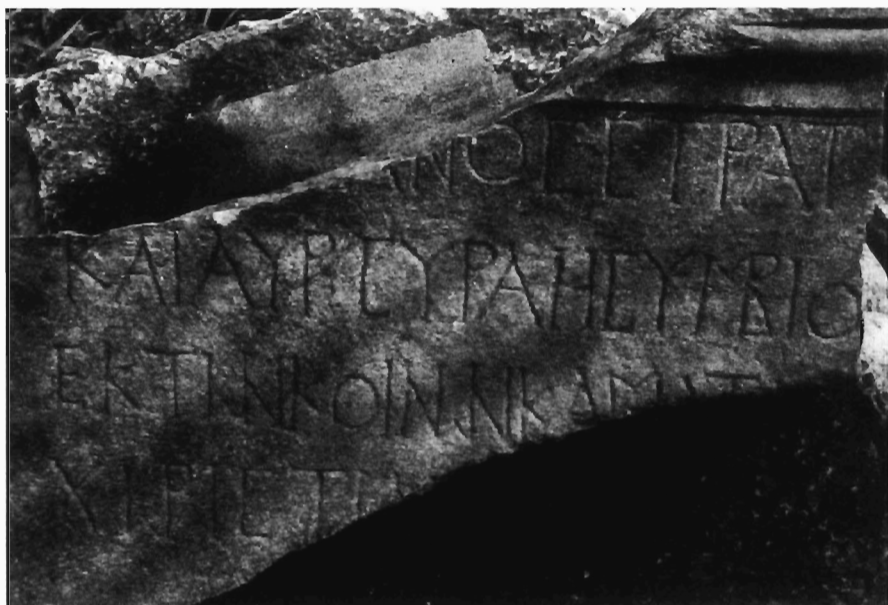
An obvious *terminus post quem* for the inscription is the earliest possible time when the arms factory could have been established, i.e. Diocletian's reign, which was when the first *fabricae* appeared. The *terminus* could perhaps be shifted by a couple of decades—to the early 4th century AD—if, as seems likely, the soldier mentioned in the inscription was close to the end of his service (the purchase of a sarcophagus suggests a person of mature years) and if he had never served anywhere else.

A *terminus ante quem* is more difficult to determine; though the fact that the fine for violating the sarcophagus is specified in denarii is an indication that the inscription should be dated to before the 5th century AD. The practice seems gradually to have been abandoned throughout the Empire in the 4th century AD, owing to inflation. Already by the end of the 3rd century, owners of tombs were starting to stipulate the relevant fines in terms of weight of precious metal (so many pounds of gold or silver, for instance).

The abbreviation that follows the symbol for denarii admits of two readings: $\mu\acute{\upsilon}\rho\iota(\alpha)$ or $\mu\upsilon\rho\iota(\acute{\alpha}\delta\alpha\varsigma)$. In the first case the fine would be 10.500 denarii, in the second 5.000.000. In view of the relatively late date of the inscription, the latter seems more likely. In Thessaloniki, as elsewhere in the Empire, sepulchral fines gradually increased in the 3rd century, because of inflation, so that at this time fines ranging from 50.000 to 120.000 denarii are attested in the city. In fact there are two known cases, of sarcophagi that probably date from the late 3rd or the 4th century, in which the very large sums of 500.000 and 1.300.000 denarii are stipulated. Although rare, fines of

this magnitude, expressed in denarii, are by no means unknown in such inscriptions in the 4th century AD in the Empire as a whole.

Palaeographic data, and particularly the inscription's internal evidence, enable us to date it, with relative certainty, to the 4th century AD. If, as seems probable, the amount of the fine is indeed 5.000.000 denarii, it would be risky to attempt a more precise dating within that century. The most likely period, however, seems to be the time of rapid inflation, i.e. the 3rd or 4th decade. A later dating would make the fine improbably low, owing to the continuing rise of inflation.

Γ. Α. Σουρής: Ἐπιγραφή σαρκοφάγου Μ.Θ., ἀρ. καταλ. 18144. Ἀπότμημα Α. (εἰκ. 1)
(S. 69).

Γ. Α. Σουρής: Ἐπιγραφή σαρκοφάγου Μ.Θ., ἀρ. καταλ. 18144. Ἀπότμημα Α. (εἰκ. 2)
(S. 69).